

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЦИБУЛЬКО ІННА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.955.4:159.922.6:378:629.73(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ АВІАЦІЙНОЇ СФЕРИ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ-2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному авіаційному університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Сергєєнкова Оксана Павлівна,
Київський університет імені
Бориса Грінченка, завідувач кафедри
загальної, вікової та педагогічної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Большакова Анастасія Миколаївна,
Харківська державна академія культури,
завідувач кафедри соціальної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Сургунд Наталія Анатоліївна,
Хмельницький національний університет,
доцент кафедри практичної психології і педагогіки.

Захист відбудеться «21» жовтня 2014 р. о 12.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133. 04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Воровського, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-б.

Автореферат розісланий «20» вересня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.І. Подшивайлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах трансформації багатовимірною суспільства започатковується нова система психолого-педагогічних цілей та цінностей фахової освіти, завданням якої є створення умов для ефективного процесу особистісного та професійного зростання майбутнього фахівця, здатного до саморозвитку, самореалізації, самовиховання та самоосвіти. Ці процеси ставлять вимогу концентрації особистості на своєму внутрішньому світі, умінні прогнозувати шляхи професійного становлення, усвідомлювати образ майбутньої професії та поєднувати його з власними професійно важливими якостями. Саме тому роль рефлексії та професійної рефлексії набуває великої значущості в процесі становлення особистості як професіонала.

Особливо це стосується системи підготовки фахівця технічної галузі, оскільки в умовах інтенсивної експлуатації глобальної мережі міжнародних авіаційних ліній, невизначеності соціально-політичних міжнародних відносин, застарілості матеріально-технічної бази зменшується продуктивність індивідуальних стратегій подолання труднощів в особливих умовах. Високий рівень професійної рефлексії особистості дає можливість на рівні людського фактору забезпечити якісні та безпечні авіаційні перевезення, мінімізацію помилкових дій та передбачення, попередження і уникнення негативних авіаційних ситуацій.

Високий рівень професійної готовності майбутніх фахівців авіаційної сфери діяти в особливих умовах, бути спроможним до усвідомлення власних дій, самоаналізу, нести відповідальність за власні рішення потребує забезпечення специфічних умов, за яких розвинута професійна рефлексія сприяє розвитку професійної компетентності фахівця.

Проблема рефлексії, рефлексивності особистості, професійної рефлексії не є новою в наукових дослідженнях. Феномен рефлексії розкрито представниками філософського напрямку як атрибут божественного розуму (Арістотель), як процедура методичного сумніву та спосіб здобуття достовірного знання (Р. Декарт), як самопізнання діяльності власної душі (Сократ), як усвідомлене співвідношення властивостей об'єкта з особливостями засобів діяльності (О. С. Анісімов, В. О. Лефевр, А. П. Огурцов, І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов, Г. П. Щедровицький).

В психолого-педагогічній науці питання рефлексії представлено в теоріях теоретичного мислення (В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, А. З. Зак, С. Д. Максименко); у визначенні механізмів, засобів комунікації та кооперації (М. Г. Алексєєва, І. С. Кон, В. В. Рубцов); в контексті дослідження становлення особистості, її виховання і самовиховання (М. Й. Боришевський, Н. І. Гуткіна, А. В. Захарова, Н. І. Пов'якель, Н. В. Чепелева); в умовах професійного становлення (Н. А. Побірченко).

Сучасні наукові напрацювання з питань формування та розвитку професійної рефлексії майбутнього фахівця розробляються Ю. О. Бабаян, А. О. Бізяєвою, А. М. Веремчук, В. В. Демським, Н. С. Димченко, А. І. Троянскою, О. О. Колесовою, М. М. Марусинець, М. В. Косцовою, Г. С. Пьянковою, О. Е. Рукавішніковою, О. С. Ісаєвою та іншими дослідниками.

Усвідомлення недостатності теоретичних і практичних розробок проблеми професійної рефлексії та її актуальності для підвищення рівня безпеки в цивільній

авіації зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Психологічні чинники розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки та психології професійної освіти Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету «Психолого-педагогічні умови реалізації компетентнісної парадигми освіти у вищому технічному навчальному закладі» та «Психолого-педагогічні особливості підготовки фахівця до професійної діяльності в системі неперервної освіти» і є складовою науково-дослідної роботи «Системне моделювання навчально-виховного процесу у вищому технічному навчальному закладі в умовах особистісно-розвивального навчання на основі інтегративних курсів» (державний реєстраційний номер № 0107U002817). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (протокол № 8 від 17. 05. 2012р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 19. 06. 2012р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати зміст професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери та експериментально дослідити психологічні чинники її розвитку.

Відповідно до мети визначено такі **задачі дослідження**:

1. Здійснити аналіз теоретико-методологічних підходів до проблеми професійної рефлексії особистості.
2. Визначити та обґрунтувати зміст професійної рефлексії фахівців авіаційної сфери.
3. Обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні чинники розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери.
4. Розробити та апробувати програму розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери.

Об'єкт дослідження – професійна рефлексія майбутніх фахівців авіаційної сфери.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять: положення системно-діяльнісного підходу щодо розуміння рефлексії як інтегральної здатності особистості (А. В. Карпов, Л. А. Найдьонова, М. І. Найдєонов, В. І. Слободчиков, А. С. Шаров); рефлексії та її вияв в процесах мислення і спілкування, свідомості і самосвідомості (Н. Г. Алексєєв, Є. І. Ісаєв, І. С. Кон, В. О. Лефєвр, І. М. Семенов, Ю. І. Машбиць, М. Л. Смульсон, С. Ю. Степанов, Г. П. Щєдровицький та ін.); теорії обґрунтування предметної сутності самоактуалізації (Ш. Бюллер, Е. Еріксон, В. Франкл, Е. Фромм, К. Хорні); ідеї особистісного саморозвитку, самоствердження особистості та самореалізації особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, А. М. Большакова, Л. І. Божович, О. М. Леонтєв, Д. О. Леонтєв, С. Д. Максименко, Г. К. Радчук, Н. А. Сургунд, В. Г. Панок, В. О. Татенко).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети, виконання визначених завдань використано сукупність методів наукового дослідження: *теоретичні*: аналіз, порівняння, класифікація, узагальнення, систематизація теоретичних та

експериментальних даних з метою визначення змісту поняття професійної рефлексії та психологічних чинників її розвитку у майбутніх фахівців авіаційної сфери; *психолого-педагогічний експеримент* (констатувальний – для вивчення стану сформованості професійної рефлексії у фахівців та майбутніх фахівців авіаційної сфери, в подальшому розробки програми розвитку професійної рефлексії; формувальний – для оцінки ефективності програми розвитку професійної рефлексії); *емпіричні*: спостереження, бесіда, анкетування, тестування для отримання інформації про особистісні властивості досліджуваних; *методи статистичної обробки даних*: рангова кореляція Спірмена для виявлення взаємозв'язків між компонентами професійної рефлексії та психологічними чинниками; множинний регресійний аналіз (МРА) для виявлення ступеня впливу психологічних чинників на розвиток компонентів професійної рефлексії, t-критерій Ст'юдента для порівняння показників і визначення ефективності формувального експерименту (обробка виконана за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS – версія 19).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на базі Національного авіаційного університету (м. Київ), Кіровоградської льотної академії НАУ (м. Кіровоград), авіакомпанії «Марс РК» (м. Київ). Вибірку склали 317 осіб, із них 143 – студенти університету (2-й курс); 118 курсантів академії (2-й курс), 56 фахівців авіакомпанії. Напрямок підготовки респондентів: «Аеронавігація», спеціальність «Обслуговування повітряного руху». Дисертаційне дослідження проводилося впродовж 2011-2014 рр.

Наукова новизна та теоретична значущість одержаних результатів полягають у тому, що: *вперше* визначено поняття «професійна рефлексія майбутніх фахівців авіаційної сфери» як особистісне інтегроване утворення у змісті структурних компонентів діяльності фахівців авіаційної сфери, складниками якого є прогностичність мислення, рефлексивність, позитивна професійна ідентичність, суб'єктність; обґрунтовано психологічні чинники розвитку професійної рефлексії фахівців авіаційної сфери (когнітивний, особистісний, мотиваційний, емоційно-вольовий); визначено теоретичні підходи та принципи до розробки технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери; *поглиблено та розширено* наукові погляди щодо диференціації понять «рефлексія» і «рефлексивність»; розроблено пакет психолого-педагогічного інструментарію для дослідження професійної рефлексії та психологічних чинників її розвитку; *набули подальшого розвитку* уявлення про особистісні та професійні якості фахівців авіаційної сфери; удосконалено форми і методи професійного розвитку та становлення фахівців у вищих технічних закладах освіти з урахуванням специфіки та спеціалізації їх професійної діяльності.

Практичне значення дослідження полягає у розробці програми «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери». Узагальнені результати можуть бути використані у процесі професійної підготовки фахівців інженерних спеціальностей авіаційної сфери та впроваджуватися у навчальні курси: «Авіаційна психологія», «Психологія праці», «Інженерна психологія», «Психологія особистості», «Ергономіка». Запропоновані технології можуть стати підґрунтям в

організації психологічної служби в авіаційних установах та програм психологічної підтримки надійності льотної діяльності. Теоретичні та практичні надбання дослідження можуть бути використані у процесі фахової підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів цивільної авіації.

Основні положення дисертаційної роботи **впроваджено** у навчально-виховну роботу Кіровоградської льотної академії (довідка № 945 від 04.04.2014р.), на курсах перепідготовки пілотів на повітряному судні типу DA-42 авіакомпанії «Марс РК» (довідка № 23 від 12.13.2013 р.), у діяльності центру психолого-педагогічної роботи відділу гуманітарного розвитку Національного авіаційного університету (довідка № 24/1114 від 30.04.2014 р.), у роботу компанії «MBA Field» (довідка від 06.09.2013 р.)

Особистий внесок здобувача в працях, написаних у співавторстві з Н. А. Побірченко (наукова фахова стаття на тему «Психологічні фактори розвитку професійної рефлексії у студентів авіаційного університету», матеріали всесвітнього конгресу на тему «Psychological factor of aviation safety in professional reflection») полягає у теоретико-методологічному аналізі факторів розвитку професійної рефлексії студентів авіаційного університету та теоретичному вивченні ролі якісної професійної підготовки фахівців авіаційної сфери для безпеки в авіації.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження було апробовано на п'ятому всесвітньому конгресі «The Fifth World congress «Aviation in the XXI-st century» (Київ, 2012); міжнародних науково-практичних та науково-технічних конференціях: «Наукові розробки молоді – вирішення проблем європейської інтеграції» (Словаччина, Сніна, 2008); «Наукоємні технології. Соціально-гуманітарні науки» (м. Київ, 2008 р.); «Політ. Сучасні проблеми науки» (Київ, 2008, 2009, 2012, 2013); «Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах» (Київ, 2010); «Харківська школа психології: Наукова спадщина і сучасність» до 80-річного ювілею Харківської психологічної школи в ХНПУ імені Г. С. Сковороди (Харків, 2012), «Актуальні проблеми психології: соціально-економічний контекст» (Київ, 2013), «Актуальні проблеми вищої професійної освіти» (Київ, 2014); форумі «Персональний розвиток фахівця у форматі «Open Business Space» (Київ, 2013), практичному семінарі «Рефлексивні ігри» (Одеса, 2013).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 12 наукових працях (10 – одноосібних, 2 – у співавторстві), з яких 6 статей – у наукових фахових виданнях у галузі психології, 1 стаття – у виданнях іноземних держав.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (312 найменувань, з них 6 – іноземною мовою) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 257 сторінок. Основний зміст викладено на 179 сторінках. Робота містить 21 рисунок, 27 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено мету й завдання, окреслено об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну,

теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, наведено відомості про впровадження й апробацію одержаних результатів, їх висвітлення у публікаціях, представлено дані щодо структури й обсягу дисертації.

У першому розділі **«Теоретико-методологічний аналіз феномену професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери»** представлено узагальнені результати аналізу поняття рефлексії та професійної рефлексії у зарубіжній та вітчизняній психології, філософії і педагогіці; висвітлено особливості та специфіку професій системи «людина-техніка», «людина-знакова система», зокрема досліджено професійно-значущі якості та професійні обов'язки диспетчера управління повітряним рухом; визначено зміст поняття професійної рефлексії для майбутніх фахівців авіаційної сфери та психологічні чинники її розвитку.

Теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення феномену рефлексії та професійної рефлексії, підґрунтя якої було закладено представниками філософського напрямку (Дж. Локк, Ж. П. Сартр, П. Тейяр де Шарден) засвідчив, що у зарубіжній філософії (В. Е. Лепський, В. О. Лефевр, А. П. Огурцов, М. Ю. Сергєєв, Г. П. Щедровицький та ін.) рефлексія досліджується як метамислення та процес самозвернення свідомості, що проявляється у неперервних роздумах над власними психічними станами. У наукових психологічних школах поняття «професійна рефлексія» розглядається через призму саморозвитку та самоствердження особистості, що проявляється в процесі самоактуалізації (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Г. К. Радчук, В. О. Татенко). Вчені В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, А. З. Зак, С. Д. Максименко, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов визначали рефлексію як компонент теоретичного мислення, сутність людського пізнання, одиницю розумової дії, рівень мисленнєвого процесу. М. Г. Алексєєва, І. С. Кон, В. В. Рубцов розкривали сутність поняття через умови комунікації та кооперації. У контексті дослідження рефлексії як особливостей становлення особистості, її виховання і самовиховання визначну роль займають погляди таких визначних науковців, як І. Д. Бех, Н. І. Гуткіна, А. В. Захарова, А. І. Ліпкіна, О. Р. Новікова, Н. А. Побірченко, Н. І. Пов'якель.

Теоретичні підходи щодо проблематики рефлексії свідчать про те, що одночасно з накопиченням знань про рефлексію та інтеграцією цих поглядів у єдиний системний підхід (А. В. Карпов), здійснюється певна диференціація досліджуваного явища з виокремленнями його різновидів, одним з яких є професійна рефлексія. У працях Б. З. Вульфова, В. Н. Харкіна професійна рефлексія розглядається як феноменологічне новоутворення, що передбачає співвідношення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого вимагає обрана професія. Н. В. Кузьміна трактує професійну рефлексію як якісну характеристику суб'єкта діяльності, що перетворює світ, носія свідомості і самосвідомості, що усвідомлює специфіку свого професійного «Я»; Т. Д. Марцинковська визначає професійну рефлексію як компонент професійної позиції, що дає змогу усвідомити і проаналізувати свій власний професійний досвід і знаходити ресурси його вдосконалення.

Сучасні наукові напрацювання з проблеми формування та розвитку професійної рефлексії майбутніх педагогів, менеджерів, офіцерів-прикордонників, медичних працівників, інженерів представлено в працях Ю. О. Бабаян,

А. М. Веремчук, В. В. Демського, Н. С. Димченко, А. І. Троянскої, О. О. Колесової, М. М. Марусинець, М. В. Косцової, О. Е. Рукавішнікової, О. С. Ісаєвої, В. В. Фурман.

Провідними зарубіжними та вітчизняними науковцями у галузі інженерної психології (А. Чапаніс, У. Гарнер, В. А. Бодров, Б. Ф. Ломов, О. В. Петренко, Р. Н. Макаров, Д. О. Ошанін, В. П. Зінченко) визначено, що в системі професій «людина-техніка», «людина-знакова система» важливу роль відіграє людський фактор як підґрунтя надійності професійної діяльності спеціаліста. Функціональні обов'язки диспетчера управління повітряним рухом (авіаційний диспетчер, авіадиспетчер) передбачають упорядкований та безпечний рух повітряних суден (літаків, вертольотів) в повітряному просторі. Молодий спеціаліст, приступаючи до професійної діяльності, зустрічається з низкою проблем, пов'язаних із: відсутністю досвіду та невпевненістю у правильності власних дій, навичок використовувати набуті знання й досвід, неусвідомленістю психологічної готовності діяти в особливих умовах. Вищезначені проблеми набувають особливої уваги з огляду на те, що від правильності та чіткості виконання авіаційним диспетчером професійних обов'язків повсякчас залежить життя інших людей. Особливості професійної діяльності диспетчера управління повітряного руху представлено лише описом технічних закономірностей функціонування особистості (В. П. Харченко, Л. С. Немлій, В. П. Колотуша, Є. В. Кміт, О. П. Путрушак, О. М. Рева, Г. М. Селезнев, В. І. Чепіженко). Щодо визначення психологічних якостей авіаційного диспетчера існують окремі фрагментарні дослідження (С. Є. Луппо, Т. В. Лаврухіна).

На основі систематизації та узагальнення наукових положень щодо феноменів рефлексії та рефлексивності, особливостей діяльності фахівців авіаційної сфери в особливих умовах було визначено зміст поняття професійної рефлексії.

Професійна рефлексія майбутніх фахівців авіаційної сфери – це особистісне інтегроване утворення в змісті структурних компонентів діяльності фахівців авіаційної сфери. У визначенні цього поняття змістовно об'єднано прогностичність мислення, рефлексивність, позитивну професійну ідентичність, суб'єктність. Виділені складники ґрунтуються на основних положеннях професіограм авіаційних професій, моделях структури особистості авіадиспетчера, вимог професійного відбору. Значення представлених компонентів для розвитку професійної рефлексії охарактеризовано наступним чином: *прогностичність мислення* – це визначальний компонент професійної рефлексії диспетчера управління повітряним рухом, оскільки забезпечує високий рівень вирішення складних задач прийому, збереження, переробки та передачі інформації (сенсорні, перцептивні, антиципаційні, атенційні мнемічні, імаженативні, мисленнєві, перцептивно-моторні) в особливих умовах і допомагає передбачити аварійні ситуації в повітряному просторі (В. Д. Менделевич, Л. А. Регуш); *рефлексивність* як особистісна властивість забезпечує функціонування професійної рефлексії, що проявляється у самоаналізі ефективності виконання професійних обов'язків, готовності та спроможності в ситуаціях відхилення від плану прийняти правильні рішення; ретроспективному, перспективному та ситуативному аналізу подій, конформізмі та усвідомленні цінностей людського життя; *позитивний статус професійної ідентичності* свідчить про усвідомлення та прийняття майбутнім фахівцем образу «Я – майбутній

фахівець», забезпечує готовність виконувати професійні обов'язки авіадиспетчера та продуктивно діяти в особливих умовах; *суб'єктність* представляє результат особистісної інтеграції образів «я рефлексивне»-«я професійне»-«я соціальне», що забезпечує внутрішню психологічну стійкість фахівця до негативних емоційних впливів, витривалість, самооволодіння, рішучість та сміливість. В умовах монотонності та різкої напруги, суб'єктність сприяє збереженню поведінкової активності та працездатності авіадиспетчера, усвідомленого прогнозування розвитку авіаційних ситуацій, прийняття рішень, продуктивних до здійсненого передбачення.

Аналіз положень щодо визначення психолого-педагогічних умов та засобів розвитку професійної рефлексії дало можливість виділити наступні групи психологічних чинників її розвитку. До першої групи належать *зовнішні психологічні чинники*, зміст яких полягає у формуванні професійно-рефлексивного середовища; впровадженні елементів інтегративної освіти (традиційний, розвивальний, особистісно-орієнтовний типи навчання) та спеціально-організованого навчання з елементами рефлексії (проблемні ситуації, творчі завдання, самостійна робота, моделювання конкретних професійних ситуацій) в процес фахової підготовки; психологічному супроводі кризових ситуацій; створенні позитивного клімату в академічних групах. До другої групи належать *внутрішні психологічні чинники*, а саме когнітивний, особистісний, мотиваційний та емоційно-вольовий.

Когнітивний чинник розвитку професійної рефлексії визначає комплекс нестандартних мисленнєвих та інтелектуальних здібностей; умінь аргументувати власну думку та передавати чіткі мовленнєві сигнали, соціокультурних та особистісних знань щодо усвідомлення ролі авіадиспетчера та антиципаційної спроможності для безпеки в цивільній авіації. В *особистісному чиннику* об'єднано потреба особистості у самоактуалізації, здатність орієнтуватися у часі та відтворювати актуальну картину світу «тут і тепер», відчуття внутрішньої підтримки, уявлення про природу людини, особливості власної індивідуальності, сформованість ціннісних орієнтацій. *Мотиваційним чинником* обґрунтовано роль усвідомлення шляху професійного становлення фахівця, бажання професійного самовдосконалення та оволодіння якісною фаховою освітою, готовності виконувати професійні обов'язки в особливих умовах. Змістовними характеристиками *емоційно-вольового чинника* є інтернальність локус контролю людини та його позитивного самоставлення до власного образу «Я», визначеність власної позиції в умовах підвищеного ризику, пріоритетність, самоповага та аутосимпатія, відчуття внутрішньої відповідальності за позитивні та негативні наслідки власної діяльності, задоволеність результатами виконання професійних обов'язків.

У другому розділі дисертації «**Експериментальне дослідження професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери**» відображено організаційно-методичні засади та подано аналіз результатів емпірично-діагностичного дослідження змісту професійної рефлексії та психологічних чинників її розвитку у фахівців авіаційної сфери.

В основу експериментальної діяльності покладено сучасний акмеологічний підхід до природи професійної рефлексії, екзистенційно-гуманістична концепція

самоактуалізації, інтегративний та діяльнісний підходи до визначення рефлексивності особистості.

Відповідно до поставлених задач дослідження використано низку психодіагностичних методик: для діагностики компонентів професійної рефлексії: прогностичність мислення – методика дослідження рефлексивності мислення (Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Дьяков); рефлексивність – методика діагностики рівня розвитку рефлексивності А. В. Карпова, методика семантичного диференціалу (В. Ф. Петренко); статус професійної ідентичності – методика діагностики професійної ідентичності Л. Б. Шнейдер, авторська анкета «Вивчення готовності студентів оволодіти професією «Диспетчер управління повітряним рухом»; суб'єктність – тест «Хто Я?» (М. Кун, Т. Мак-Партланд, модифікація Т. В. Румянцевої). Для діагностики психологічних чинників: когнітивного – тест антиципаційної спроможності (ТАС) В. Д. Менделевича; особистісного – самоактуалізаційний тест (САТ), Л. Я. Гозман, М. В. Кроз, М. В. Латінская; емоційно-вольового – методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, тест-опитувальник самоставлення В. В. Століна, С. Р. Пантелеєва; мотиваційного – методика вивчення мотивації до навчання у вищому навчальному закладі Т. Ільїної, методика визначення основних мотивів вибору професії (Е. М. Павлютенков).

Дослідженням було охоплено 317 осіб, серед яких 261 – майбутні фахівці авіаційної сфери (студенти та курсанти Національного авіаційного університету та його структурного підрозділу – Кіровоградської льотної академії), 56 фахівців авіакомпанії. Експериментальна робота проводилась у три етапи.

На першому етапі визначено рівень сформованості змісту професійної рефлексії у фахівців та майбутніх фахівців авіаційної сфери за компонентами: прогностичність мислення, рефлексивність, позитивний статус професійної ідентичності, суб'єктність; досліджено стан розвитку особистісних властивостей, що в подальшому виступатимуть в ролі психологічних чинників. Порівняльний аналіз отриманих результатів встановив відмінність рівнів сформованості професійної рефлексії у фахівців та майбутніх фахівців авіаційної сфери.

В результаті дослідження стану прогностичності мислення серед фахівців авіакомпанії з високим рівнем виявлено 51,7%, серед майбутніх фахівців – 18%; рівня рефлексивності: з високим рівнем виявлено 20% фахівців, студентів – 5,5%. У 65,7% фахівців авіакомпанії переважає позитивна професійна ідентичність, а серед майбутніх фахівців авіаційної сфери тільки 11,5% респондентів досягли позитивної професійної ідентичності В результаті дослідження суб'єктності встановлено, що «Я професійне» у майбутніх фахівців авіаційної сфери становить найменший відсоток (2%), «Я рефлексивне» – 30% і «Я соціальне» – 26,5%. Для фахівців за даним показником властиві такі результати: «Я рефлексивне» – 35%, «Я професійне» – 15%; «Я соціальне» – 11,5%. Кількісний та якісний аналіз результатів, отриманих внаслідок проведення методик спрямованих на вивчення психологічних чинників, також засвідчив про відмінність їх розвитку серед респондентів.

На другому етапі дослідження визначено статистичні зв'язки між компонентами професійної рефлексії та показниками методик, що спрямовані на дослідження стану сформованості психологічних чинників. Відповідно до мети

етапу застосовано метод кореляційного аналізу з коефіцієнтом кореляції Спірмена (розподіл показників – нормальний). Аналіз отриманих результатів дозволив зробити наступні висновки. Прогностичність мислення фахівців авіаційної сфери має певні зв'язки з такими шкалами методик, як «орієнтація в часі», «креативність» ($p < 0,000$), «самопослідовність» ($p < 0,009$), «антиципаційна спроможність», «просторова антиципаційна спроможність» ($p < 0,00$). Рефлексивність має кореляційні зв'язки з показниками: «вік» ($p < 0,05$), «внутрішня підтримка» ($p < 0,000$), «гнучкість поведінки» ($p < 0,047$), «прийняття агресії» ($p < 0,023$), «самообвинувачення» ($p < 0,05$). Позитивна професійна ідентичність корелює з «Я соціальне» ($p < 0,10$), «Я професійне» ($p < 0,03$), «Я рефлексивне» ($p < 0,019$), «мотивація до оволодіння професією» ($p < 0,009$) та набуття знань ($p < 0,047$), «внутрішні індивідуальні мотиви» ($p < 0,000$), «зовнішні позитивні мотиви» ($p < 0,006$). Суб'єктність корелює з показниками «аутосимпатія» ($p < 0,000$), «самоповага» ($p < 0,000$), «самосприйняття» ($p < 0,012$), «повага до себе» ($p < 0,023$), «внутрішні індивідуальні мотиви» ($p < 0,023$), «мотивація отримати знання» ($p < 0,010$), «мотивація оволодіти професією» ($p < 0,003$), інтернальність в області виробничих відносин ($p < 0,019$), здоров'я ($p < 0,005$) та невдач ($p < 0,047$).

В результаті третього етапу дослідження на основі даних множинного регресійного аналізу (МРА) виведено регресійні зв'язки, які показують значущий внесок психологічних чинників в досліджуване явище. Кількісний та якісний аналіз показників дисперсії залежних змін дозволив визначити обумовлений вплив предикторів (табл. 1). Найбільш впливовим чинником розвитку прогностичності мислення фахівця авіаційної сфери є просторова антиципаційна спроможність (23,8%); наступним психологічним чинником виступає орієнтація в часі (12,1%), рівень креативності (9,7%), часова антиципаційна спроможність (3,5%), самопослідовність (2,7%), інтернальність (1,9%). Позитивна професійна ідентичність на 39,6% залежить від усвідомлення власного «Я професійного», 12,9% – рівня інтернальності в області досягнень, 11,4% – внутрішніх індивідуальних мотивів, 9,7% – мотивації оволодіти професією, 6,5% – сформованості образу «Я професійне», 5,3% – зовнішніх позитивних мотивів.

Психологічними чинниками розвитку рефлексивності майбутніх фахівців авіаційної сфери є: уміння орієнтуватися в часі (20,3%), відчувати внутрішню підтримку (12,3%), уявлення про природу людини (7,8%), ціннісні орієнтації (5,8%), пізнавальна активність (5,4%), гнучкість поведінки та креативність (4,3 %), вік (2,3%), рівень самообвинувачення (1,9%). На розвиток суб'єктності впливають: аутосимпатія (12,3%), самопослідовність (2,7%), самоповага (10,4%), інтернальність в області міжособистісних стосунків та виробничих відносин (8,2%), здатність до самокерівництва (5,7%), зовнішні індивідуальні мотиви (5%), інтернальний локус контролю в області виробничих відносин (4,7%).

Множинний регресійний аналіз (МРА) підтвердив наявність значущих взаємозв'язків між компонентами професійної рефлексії фахівців авіаційної сфери і психологічними чинниками її розвитку, що стало підґрунтям для розробки програми розвитку досліджуваного феномену.

Психологічні чинники розвитку професійної рефлексії
фахівців авіаційної сфери (n = 56)

№	Компоненти професійної рефлексії (залежні змінні)	Психологічні чинники (предиктори)	R ² – коефіцієнт детермінації	Дисперсія предикторів
1.	Прогностичність мислення	Просторова антиципаційна спроможність (к.ч. *)	0,238	23,8%
		Орієнтація в часі (о.ч. *)	0,121	12,1%
		Креативність (о.ч. *)	0,097	9,7%
		Часова антиципація (к.ч. *)	0,035	3,5%
		Самопослідовність (о.ч. *)	0,027	2,7%
		Інтернальність (е.-в.ч. *)	0,019	1,9%
2.	Рефлексивність	Орієнтація в часі (о.ч. *)	0,396	39,6%
		Внутрішня підтримка (о.ч. *)	0,123	12,3%
		Уявлення про природу (о.ч. *)	0,078	7,8%
		Ціннісні орієнтації (о.ч. *)	0,058	5,8%
		Прийняття агресії (о.ч. *)	0,054	5,4%
		Гнучкість поведінки (о.ч. *)	0,043	4,3%
		Вік	0,023	2,3%
		Самообвинувачення (е.-в.ч. *)	0,019	1,9%
3.	Позитивна професійна ідентичність	Співвідношення образів «Я»	0,396	39,6%
		Інтернальність в області досягнень (е.-в.ч. *)	0,129	12,9%
		Внутрішні індивідуальні мотиви (м.ч. *)	0,114	11,4%
		Мотивація оволодіти професією (м.ч. *)	0,097	9,7%
		Зовнішні позитивні мотиви (м.ч. *)	0,053	5,3%
4.	Суб'єктність	Аутосимпатія (е.-в.ч. *)	0,123	12,3%
		Самоповага (е.-в.ч. *)	0,104	10,4%
		Інтернальність (е.-в.ч. *)	0,082	8,2%
		Самокерівництво (е.-в.ч. *)	0,057	5,7%
		Зовнішні індивідуальні мотиви (м.ч. *)	0,050	5%
		Інтернальність в області виробничих відносин (е.-в.ч. *)	0,047	4,7%

Примітка: к.ч. * – когнітивний чинник; о.ч. * – особистісний чинник; м.ч. * – мотиваційний чинник; е.-в.ч. * – емоційно-вольовий чинник

Аналіз емпіричних даних змісту професійної рефлексії та рівня її сформованості у фахівців авіаційної сфери дозволив чітко окреслити передумови для розробки і апробації програми розвитку професійної рефлексії

У третьому розділі **«Програма розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери»** обґрунтовано доцільність застосування інтегративного підходу до розробки авторської програми «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери»; окреслено мету, завдання, етапи та технології програми; представлено результати формульованого експерименту, окреслено ефективність впливу психологічних чинників на розвиток професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери.

Теоретичним підґрунтям розробки програми стали погляди науковців щодо методів та форм розвитку рефлексії, рефлексивності, професійної рефлексії. В основу авторської програми покладено технології І. Караліотаса, Ю.М. Краєвої, Л. А. Регуша; враховано погляди Г. П. Щедровицького про ефективність створення рефлексивного середовища та формування рефлексивної позиції; О. С. Анісімова, В. К. Зарецького, І. Н. Семенова щодо застосування інтелектуальних ігор та культивування механізмів рефлексії шляхом вирішення творчих і професійних задач; В. І. Слободчикова про необхідність створення суб'єкт-суб'єктної взаємодії між учасниками рефлексивної взаємодії. Спираючись на досвід науковців у практиці дослідження проблеми рефлексії використано наступні принципи (М. М. Марусинець): *системності та проблемного навчання* (спрямовує навчально-виховний процес на самопізнання та самовдосконалення суб'єктів цього процесу); *інноваційності та рефлексивності* (відображає відкритість свідомості суб'єкта до іншої думки, що виникає у процесі спільної професійної діяльності, готовність майбутнього фахівця до прийняття рішення в особливих умовах); *розвивального навчання* із застосуванням комплексу педагогічних засобів цілеспрямованого впливу на формування здатності до рефлексії (наявність активної навчальної діяльності без якої рефлексивні процеси не зможуть функціонувати); *ціннісно-сислового самовизначення* щодо майбутньої професійної діяльності (передбачає виникнення нових професійних інтенцій та гармонізацію внутрішнього світу особистості як основної умови професійного становлення та розвитку професійної культури); *рефлексивного діалогу* (проявляється через зовнішнє спонукання до внутрішнього розвитку процесу формування професійної рефлексії); *синергійного взаємозв'язку* професійного та особистісного розвитку студентів (дає змогу переорієнтувати стратегію освіти на студента); *принцип гармонізації* процесів становлення студентів як майбутніх фахівців авіаційної сфери (передбачає ідентифікацію себе із фахівцем на основі суб'єктного розуміння відповідності власних ресурсів до вимог професії); *принцип рефлексивного управління* саморозвитком, пізнавальною активністю та творчістю особистості (створення умов, які передбачають співпрацю між учасниками суб'єкт-суб'єктні відносини, побудовані на рефлексивному підґрунті).

Урахування принципів побудови програми розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери, специфіки навчального закладу (технічний напрям навчання), вимог сучасної освіти (освіченість, конкурентоспроможність, професійність), основних положень навчальних програм (професійна

компетентність), вікових особливостей учасників (юнацький вік) стало підґрунтям для розробки авторської програми «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери».

Процес реалізації вступної частини програми передбачав розкриття таких тем, як: «Роль людського фактора в авіації», «Умови підвищеного ризику та відповідальності», «Професійне самовизначення». Зазначені творчі завдання спрямовано на саморефлексію учасниками власних образів Я. Перегляд актуальних для теми зустрічі фільмів розвивали у студентів процес ідентифікації себе з головними героями, які у фільмі грали роль авіадиспетчера, групове обговорення передбачало запуск механізмів рефлексії («позитивні та негативні сторони головного героя?», «які стратегії поведінки він застосував в умовах підвищеного ризику?», «якби ви вчинили на місці головного героя?», «що сприяло виникненню конфліктних (аварійних) ситуацій?»). Конкурси та домашні завдання сприяли самостійності та відповідальності студентів за кінцевий результат. Інформаційні лекції-бесіди з проблем авіації, зустрічі з представниками професії авіадиспетчер, відвідування музеїв авіації, аеропортів направлено на загальне збагачення студентів інформацією про стан сучасної авіації, умов працевлаштування, перспективи професійного зростання. Комплекс даних технологій роботи зі студентами впливатиме на формування образу «Я професіонал», усвідомлення специфіки обраної професії, інформування на загальному рівні.

Другий етап програми спрямовано на розвиток когнітивного, особистісного, мотиваційного та емоційно-вольового чинників розвитку професійної рефлексії. Специфіка основної полягає у формуванні та розвитку тих психологічних чинників, що впливають на розвиток професійної рефлексії. Наприклад, вправи: «мозковий штурм», «острів», «мій портрет в майбутньому», «дерево моїх потреб» спрямовано на аналіз студентами власного вибору професії, усвідомлення готовності до набуття знань та оволодіння навичками професії.

На третьому етапі відбулося формування рефлексивної позиції щодо процесу навчання та майбутньої професійної діяльності. В результаті першого і другого етапів учасники усвідомили власний вибір, оцінили особистісну роль в процесі професійного становлення, порівняли образ власного «Я» з образом «Я - майбутній авіадиспетчер», отримали необхідну інформацію про перспективи професійного розвитку. На третьому етапі основними технологіями «Програми» виступили тренінгові заходи, лекції-бесіди, завдання на самостійне опрацювання. Створення портфоліо «Професійні успіхи авіадиспетчера виступило ефективним методом саморозвитку та самовдосконалення. Рольова гра «Рейс 235» була спрямована на відпрацювання стратегій поведінки під час виконання професійних обов'язків авіадиспетчера в особливих умовах. Останні чотири зустрічі були присвячені завершенню програми, підбиттю підсумків, рефлексивному аналізу етапів програми, проведенню повторної діагностики структурних компонентів професійної рефлексії.

Мета, етапи, змістове забезпечення, результати програми розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери представлено на рис.1.

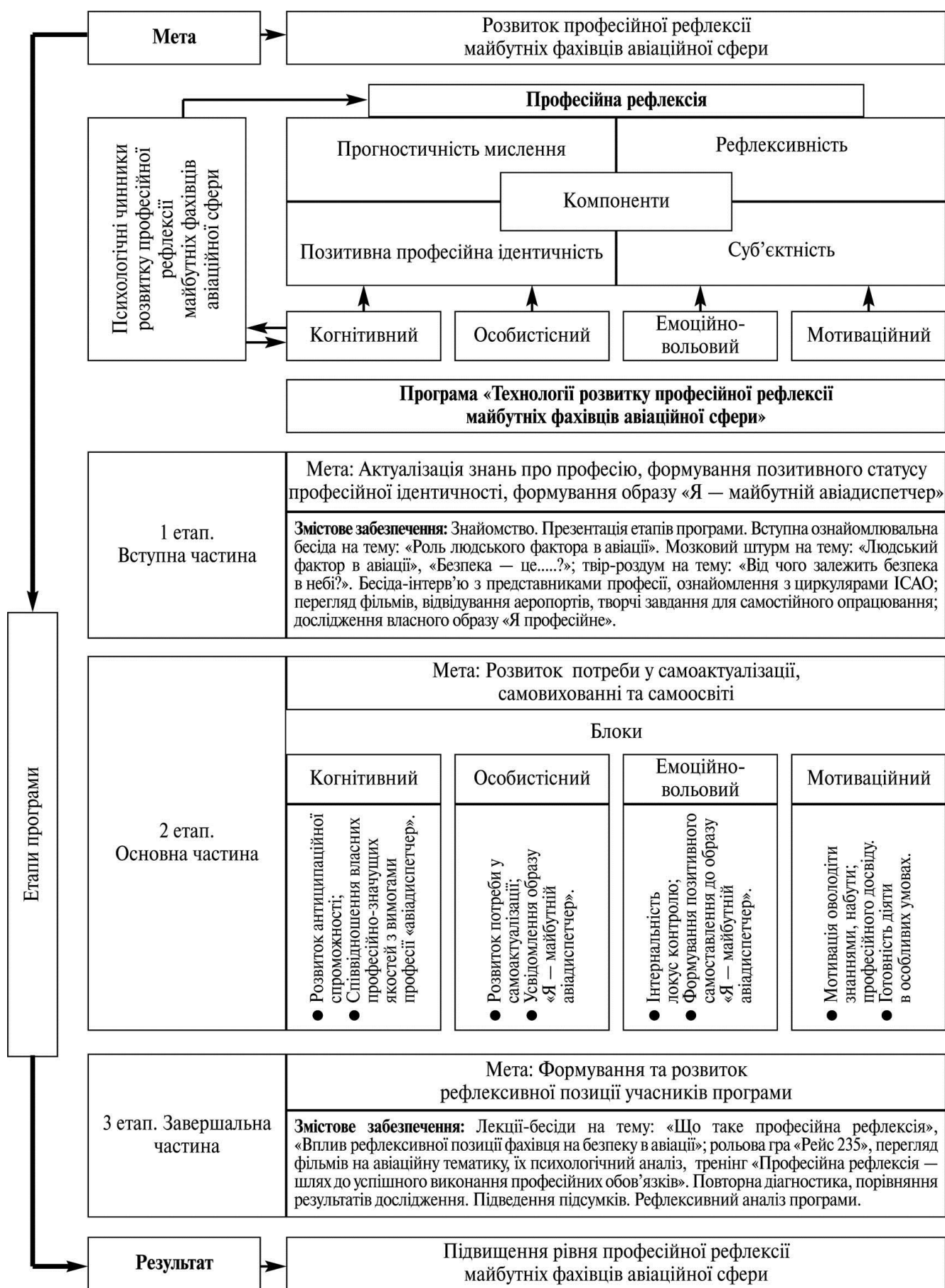

Рис. 1. Модель розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери

В основу програми «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери» покладено психолого-педагогічні технології, основною метою яких є розвиток когнітивних, особистісних, емоційно-вольових та мотиваційних психологічних чинників розвитку досліджуваного явища. Практична частина означеної програми була спрямована на впровадження елементів психологічних знань у навчально-виховний процес підготовки диспетчерів управління повітряним рухом.

Формувальний експеримент проведено протягом 2012-2013 рр. (грудень-травень) зі студентами другого курсу кафедри аеронавігаційних систем Національного авіаційного університету (спеціальність «Обслуговування повітряного руху»). Експериментальна група (ЕГ) складається із 35 осіб. Форма роботи: групова, індивідуальна. Програма «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери» розрахована на 65 годин, передбачає 38 занять, тривалістю 90-100 хвилин двічі на тиждень.

Ефективність впровадження програми «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери» підтверджено статистичним аналізом, зокрема розрахунком за t-критерієм Ст'юдента. За результатами повторної діагностики та порівняння стану розвитку структурних компонентів професійної рефлексії та рівнів психологічних чинників її розвитку перед початком і після закінчення формувального експерименту було встановлено, що у студентів, майбутніх фахівців авіаційної сфери, які були учасниками формувального експерименту ($n=35$), показники рівнів структурних компонентів професійної рефлексії збільшилися $p \leq 0,05$ (табл. 2). У студентів контрольної групи (КГ) ($n=31$) значних змін в структурі професійної рефлексії не відбулося.

Таблиця 2

Порівняння даних структурних компонентів професійної рефлексії експериментальної (ЕГ) і контрольної (КГ) груп до і після формувального експерименту

Досліджувані структурні компоненти професійної рефлексії		Середні значення					
		Студенти ЕГ ($n=35$)			Студенти КГ ($n=31$)		
		До	Після	Рівень значення t-критерію	Первинна діагностика	Повторна діагностика	Рівень значення t-критерію
Прогностичність мислення		0,44	0,61	0,037	0,43	0,44	0,078
Рефлексивність		3,9	6,5	0,017	3,9	3,9	0,114
Позитивна професійної ідентичності		2,1	3,4	0,025	2,3	2,5	0,256
Суб'єкт-ність	«Я соціальне»	2,9	3,9	0,05	2,9	3,1	0,061
	«Я рефлексивне»	6,1	7,5	0,023	6,0	6,0	0,195
	«Я професійне»	0,4	2,2	0,015	0,4	0,73	0,168

Примітка. різниця достовірна ($p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$).

На основі аналізу змін у показниках структурних компонентів професійної рефлексії майбутніх фахівців було виявлено, що в експериментальній групі на статистично достовірному рівні значущості за математичним t-критерієм Ст'юдента, після формувального експерименту, середній показник рівня прогностичності мислення студентів збільшився до 0,61 (до експерименту – 0,44; $p \leq 0,037$); рефлексивності до 6,5 (до експерименту – 3,9; $p \leq 0,017$). Спостерігається перехід студентів зі статусу мораторію та дифузної ідентичності щодо обраної професії до статусу позитивної професійної ідентичності (до експерименту – 2,1, після – 3,4; $p \leq 0,025$); зменшується різниця між рівнями розвитку образів «реальне професійне Я» і «ідеальне професійне Я» (до експерименту – 3,1, після – 2,4; $p \leq 0,05$), що свідчить про підвищення рівня професійної рефлексії; рівень суб'єктності по відношенню до провідної діяльності також має позитивну динаміку, зокрема в структурі особистісної ідентичності більш вагоме місце посідають образи «Я соціальне» (до експерименту – 2,9, після – 3,9; $p \leq 0,05$); «Я рефлексивне» (до експерименту – 6,1, після – 7,5; $p \leq 0,037$), «Я професійне» (до експерименту – 0,4; після – 2,2; $p \leq 0,037$). За тими ж самими показниками студентів контрольної групи при повторному діагностуванні значущої різниці не виявлено ($p \geq 0,05$), на відміну від показників студентів експериментальної групи до та після експерименту, що статистично достовірно також підтверджується ($p \leq 0,05$).

Експериментальне доведення ефективності розробленої програми та статистично вірогідне підвищення рівня розвитку структурних компонентів професійної рефлексії студентів експериментальної групи вказує на можливість і необхідність впровадження програми розвитку професійної рефлексії в навчально-виховний процес розвитку майбутніх фахівців авіаційної сфери.

ВИСНОВКИ

Проведений теоретичний аналіз та експериментальне дослідження проблеми розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери дають підстави зробити такі висновки:

1. Теоретико-методологічний аналіз основних наукових підходів, теорій та концепцій до проблеми рефлексії та професійної рефлексії особистості дозволив встановити, що феномен рефлексії особистості представлено в контексті метамислення та звернення свідомості до власних механізмів і процесів (філософський аспект); в ролі компонента теоретичного мислення, сутності людського пізнання, пояснюючого принципу організації людини, самосвідомість (психологічний аспект); як механізм продуктивного мислення, компонент педагогічної компетенції, психологічне новоутворення у суб'єктів навчальної діяльності (педагогічний аспект). В результаті теоретичного огляду розвитку наукових поглядів на проблематику рефлексії визначено, що відбувається диференціація досліджуваного явища з виокремленнями його різновидів, одним з яких є професійна рефлексія. У працях видатних вчених професійна рефлексія розглядається як феноменологічне новоутворення, що передбачає співвідношення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого вимагає обрана професія; як якісна

характеристика суб'єкта діяльності, що перетворює світ, носія свідомості і самосвідомості, що усвідомлює специфіку свого професійного «Я»; як компонент професійної позиції, що дає змогу усвідомити і проаналізувати свій власний професійний досвід і знаходити ресурси його вдосконалення.

2. Визначено та обґрунтовано поняття професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери як особистісне інтегроване утворення в змісті структурних компонентів діяльності фахівців авіаційної сфери, складниками якого є прогностичність мислення, рефлексивність, професійна ідентичність, суб'єктність. Прогностичність мислення – один із визначальних компонентів професійної рефлексії диспетчера управління повітряним рухом, оскільки забезпечує високий рівень вирішення складних задач прийому, збереження, переробки та передачі інформації в особливих умовах. Рефлексивність, як особистісна властивість, забезпечує самоаналіз ефективності виконання фахівцем професійних обов'язків, готовності та спроможності в ситуаціях відхилення від плану прийняти правильні рішення. Позитивний статус професійної ідентичності є передумовою усвідомлення та прийняття майбутнім фахівцем образу «Я – майбутній фахівець» (у нашому дослідженні «Я – майбутній авіадиспетчер»), забезпечує готовність виконувати професійні обов'язки, діяти в особливих умовах. Суб'єктність, як результат особистісної інтеграції образів «Я рефлексивне»-«Я професійне»-«Я соціальне», забезпечує стійкість фахівця до негативних емоційних впливів, психологічну витривалість, самооволодіння, рішучість, сміливість в особливих умовах професійної діяльності.

3. Проведений теоретико-методологічний аналіз та емпіричне дослідження проблеми розвитку професійної рефлексії стало підґрунтям виявлення психологічних чинників розвитку досліджуваного феномену. До зовнішніх психологічних чинників ввійшли: професійно-рефлексивне середовище, застосування елементів інтегративної освіти (традиційний, розвивальний, особистісно-орієнтовний типи навчання), спеціально-організоване навчання з елементами рефлексії (проблемні ситуації, творчі завдання, самостійна робота, моделювання конкретних професійних ситуацій), психологічний супровід в момент кризових ситуацій, позитивний клімат в академічних групах.

До внутрішніх психологічних чинників професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери належать когнітивний, особистісний, мотиваційний та емоційно-вольовий. Когнітивний чинник розвитку професійної рефлексії визначає комплекс нестандартних мисленнєвих та інтелектуальних здібностей; умінь аргументувати власну думку та передавати чіткі мовленнєві сигнали, соціокультурних та особистісних знань щодо усвідомлення ролі авіадиспетчера та антиципаційної спроможності для безпеки в цивільній авіації. В особистісному чиннику об'єднана потреба особистості у самоактуалізації, здатність орієнтуватися в часі та відтворювати актуальну картину світу «тут і тепер», відчуття внутрішньої підтримки, уявлення про природу людини, особливості власної індивідуальності, сформованість ціннісних орієнтацій. Мотиваційним чинником обґрунтована роль усвідомлення шляху професійного становлення фахівця, бажання професійного самовдосконалення та оволодіння якісною фаховою освітою, готовності виконувати

професійні обов'язки в особливих умовах. Змістовними характеристиками емоційно-вольового чинника є інтернальність локус контролю людини та його позитивного самоствалення до власного образу «Я», визначеність власної позиції в умовах підвищеного ризику, пріоритетність, самоповага та аутосимпатія, відчуття внутрішньої відповідальності за позитивний та негативний наслідками власної діяльності, задоволеність результатами виконання професійних обов'язків. У результаті емпіричного дослідження встановлено рівень професійної рефлексії у майбутніх фахівців та фахівців авіаційної сфери за рахунок визначення стану сформованості структурних компонентів професійної рефлексії. Проаналізовано формули регресійного аналізу, що відображають ступінь впливу психологічних чинників на структурні компоненти професійної рефлексії фахівців авіаційної сфери.

4. Розроблено та апробовано авторську програму «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери». Дослідження ефективності розробленої й апробованої експериментальної програми показало, що актуалізація знань студента про особливості обраної професії, передбачення перспективи професійної самореалізації, розвиток суб'єктної позиції до процесу набуття професійних знань, умінь та навичок, розвиток та формування тих психологічних чинників, які впливають на стан професійної рефлексії, розвиток позитивного ставлення до процесу набуття професійних компетенцій, формування навичок самостійного подолання труднощів в процесі досягнення мети та формування «ціни» професійної рефлексії є ефективним методом розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери. Констатовано статистичні значимі зміни у змісті структурних компонентів професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери. Позитивна динаміка зміни стану розвитку професійної рефлексії у студентів була підтверджена на статистично значущому рівні. В основу висновків лягли результати формувального експерименту, а саме порівняльний аналіз показників експериментальної групи до та після експерименту, а також порівняння з показниками контрольної групи. Таким чином, ми забезпечили розвиток професійної рефлексії у респондентів експериментальної групи. Відповідно, ефективність розробленої програми та доцільність обраних психологічних чинників була підтверджена.

Позитивна динаміка змін у рівнях розвитку компонентів професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери була підтверджена на рівні статистичної значущості за результатами формувального експерименту в експериментальній групі. Таким чином, на основі позитивних результатів формувального експерименту було підтверджено ефективність експериментальної програми «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери» та доцільність виділених психологічних чинників розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблематики професійної рефлексії, особливо серед фахівців авіаційної сфери. Перспективами для наступних наукових досліджень є поглиблене вивчення кожного структурного компоненту професійної рефлексії, порівняння їх змісту у представників інших авіаційних

спеціальностей; удосконалення психодіагностичного інструментарію; розширення вибірки та впровадження авторської програми «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери» серед таких авіаційних професій як пілоти, члени льотного екіпажу, бортпровідники, інженери-техніки літака, квиткові касири та багато інших авіаційних фахівців.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Цибулько І. О. Психологічні дослідження професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери / І. О. Цибулько // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 23. – С. 697-706.
2. Побірченко Н. А., Цибулько І. О. Психологічні фактори розвитку професійної рефлексії у студентів авіаційного університету / Н. А. Побірченко, І. О. Цибулько // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 19. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – С. 566-576.
3. Цибулько І. О. Копінг-стратегії у професійній рефлексії фахівців авіаційної сфери / І. О. Цибулько // Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць./ К: ун-т ім. Б. Грінченка; редкол.: Огнев'юк В. О., Хоружа Л. Л., Безпалько О. В. [та ін.]. – Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – № 19. – С. 104-109.
4. Цибулько І. О. Професійна рефлексія майбутніх фахівців авіаційної сфери: соціально-економічний контекст / І. О. Цибулько // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кіровоград.: Імекс-ЛТД, 2013. – Том XI. – С. 444-453.
5. Цибулько І. О. Особливості професійно-психологічної культури фахівців цивільної авіації [Електронний ресурс] / І. О. Цибулько // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: [зб. наук. ст.]. – 2013. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadsps/index.html>.
6. Цибулько І. О. Методологічні засади побудови програми розвитку професійної рефлексії / І. О. Цибулько // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб. статей: – Ялта: РВВ КГУ, 2013. Вип.40. – Ч.4.– С. 185-191.
7. Цибулько И. А. Психолого-педагогические условия формирования профессиональной рефлексии будущих специалистов авиационной отрасли / И. А. Цибулько // Акмеология. Научно-практический журнал /под ред. А. А. Деркача. – Москва: «Роспечать», 2013. Вып.4 – С. 119-122.
8. Цибулько І. О. Вплив рівня самоактуалізації на продуктивність стрес-долаючої стратегії поведінки в умовах підвищеного ризику та відповідальності / І. О. Цибулько // Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції

«Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах», 20-21 квітня 2010 р./Вид-во Нац. авіац. ун-ту «Нау-друк». – К., 2010. – С.128.

9. Цибулько І. О. Розвиток професійної рефлексії у майбутніх спеціалістів цивільної авіації / І. О. Цибулько // Тези доповідей XII Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених і студентів «Політ. Сучасні проблеми науки», 4-5 квітня, 2012 р. / Вид-во «ТД Едельвейс і К». – К., 2012. – С.55.

10. Цибулько І. О. Самоактуалізація в професійній рефлексії студентів авіаційного університету/ І. О. Цибулько// Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Харківська школа психології: Наукова спадщина і сучасність» до 80-річного ювілею Харківської психологічної школи в ХНПУ імені Г. С. Сковороди , 19-20 жовтня 2012 р. - Харків, 2012. – С. 274-275.

11. Pobirchenko N., Tsybulko I. Psychological factor of aviation safety in professional reflection/ N. Pobirchenko, I. Tsybulko // The Fifth World congress «Aviation in the XXI-st century», September 25-27, 2012. Kiev, 8.2.80.

12. Цибулько І. О. Копінг-стратегії в професійній рефлексії фахівців авіаційної сфери / І. О. Цибулько // Тези доповідей XIII Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених і студентів «Політ. Сучасні проблеми науки» 3-4 квітня, 2013. – ТОВ «Аграр Медіа Груп» . – К. 2013. – С. 179.

АНОТАЦІЯ

Цибулько І. О. Психологічні чинники розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2014.

Дисертаційна робота присвячена теоретичному і емпіричному дослідженню психологічних чинників розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери.

На основі аналізу сучасного стану вивчення в психології проблеми рефлексії, з урахуванням специфіки професій та вимог до професійно значущих якостей фахівців авіаційної сфери, узагальнення існуючих психолого-педагогічних підходів і засобів розвитку компонентів професійної рефлексії запропоновано теоретичне і емпіричне узагальнення змісту, особливостей психологічних чинників і процесу розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери. Поняття професійної рефлексії майбутніх фахівців визначено як особистісне інтегроване утворення в змісті структурних компонентів діяльності фахівців авіаційної сфери.

Обґрунтовано, розроблено та апробовано програму «Технології розвитку професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери», спрямовану на розвиток прогностичності мислення, рефлексивності, суб'єктності та позитивного статусу професійної ідентичності у майбутніх фахівців авіаційної сфери.

Ключові слова: рефлексія, професійна рефлексія, рефлексивно-професійне середовище, самоактуалізація, інтернальність, суб'єктність, професійна ідентичність, прогностичність мислення.

АННОТАЦИЯ

Цыбулько И. А. Психологические факторы развития профессиональной рефлексии будущих специалистов авиационной сферы. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2014.

Диссертация посвящена теоретическому и эмпирическому исследованию психологических факторов развития профессиональной рефлексии у будущих специалистов авиационной сферы. В работе проанализированы основные подходы к изучению понятия «рефлексия», «рефлексивность» и «профессиональная рефлексия». Предложено определение профессиональной рефлексии для специалистов авиационной сферы как личностное интегрированное образование в смысле структурных компонентов деятельности. Основные компоненты понятия: прогностичность мышления, рефлексивность, позитивный статус профессиональной идентичности, субъективность. В диссертации выделено группы психологических факторов развития профессиональной рефлексии будущих специалистов авиационной сферы. Первую группу формируют внешние факторы. Ко второй группе отнесено такие внутренние факторы, как когнитивный, личностный, эмоционально-волевой, мотивационный.

В диссертации предложено и экспериментально апробировано авторскую программу «Технологии развития профессиональной рефлексии будущих специалистов авиационной сферы», направленную на развитие структурных компонентов профессиональной рефлексии. Авторская программа состоит из трех этапов и включает три стратегических направления

Ключевые слова: рефлексия, профессиональная рефлексия, рефлексивно-профессиональная среда, самоактуализация, интернальность, субъектность, профессиональная идентичность, прогностичность мышления.

ANNOTATION

Tsybulko I. O. Psychological factors of aviation safety in professional reflection of the future aviation specialists. – On the manuscript.

The dissertation on getting the scientific degree of the candidate of psychological science on specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2014.

The dissertation is devoted to theoretical and empirical researches of the psychological and educational improving factors of the professional reflection of the future aviation specialists. Professional reflection of future aviation specialists – is an integrated personality formation in the content of structural components professional. Program of special psychological training for improving professional reflection of aviation specialists is proposed and approbated.

Keywords: reflection, professional reflection, reflexive-professional environment, self-actualization, internality, subjectivity, professional identity, predictive thinking.